
JAKUB REBRYK

TRAGEDIA NA STADIONIE HILLSBOROUGH – RAPORT LORDA TAYLORA

Tragedia na Hillsborough, stadionie piłkarskim w Sheffield w Anglii, to jedno z najtragiczniejszych i jednocześnie jedno z najbardziej znanych wydarzeń na stadionach w historii. Dnia 15 kwietnia 1989 r. odbył się tam mecz półfinałowy Pucharu Anglii pomiędzy Nottingham Forrest a FC Liverpool, podczas którego śmierć poniosło 96 osób, a 766 zostało rannych. Spowodowane to było utratą kontroli przez policję nad tłumem i błędami organizacyjnymi, które w dalszej kolejności skutkowały wybuchem paniki na stadionie oraz stratowaniem, zmiżdżeniem i zaduszeniem osób przebywających na sektorze C trybuny Leppings Lane.

Można zaryzykować tezę, iż tragedia na Hillsborough¹, która jest do dzisiaj największą tragedią w historii imprez sportowych w Wielkiej Brytanii, przynajmniej częściowo była efektem walki z chuligaństwem stadionowym. Problem chuligaństwa stadionowego narastał w tym kraju od lat sześćdziesiątych XX w. W latach siedemdziesiątych rząd brytyjski podjął walkę z tym zjawiskiem, wprowadzając zasadę segregacji kibiców i budowę wysokich płotów na stadionach, aby kibice nie mogli wchodzić na sąsiednie sektory lub płyty boisk. Nie przyniosło to jednak pożądanego skutku, a wręcz przeciwnie, zjawisko chuligaństwa stadionowego jeszcze bardziej się nasiliło. Finalnym efektem ubocznym przedmiotowej polityki rządu, poza błędami organizacyjnymi na tym konkretnym meczu, było zmiżdżenie 96 osób na płocie stadionu Hillsborough, jednak nie była to odosobniona sytuacja, w ramach której zaistniał problem niepoprawnego zarządzania tłumem. Po katastrofie na stadionie Hillsborough władze brytyjskie ostatecznie odstąpiły od odgradzania płyty boiska od trybun płotami.

Lata 80. w Wielkiej Brytanii były okresem największej eskalacji chuligaństwa stadionowego i wielu tragedii na stadionach, a angielscy kibice mieli opinię najgorszych na świecie. Z najbardziej znanych i najtragiczniejszych pod względem liczby ofiar wydarzeń należy wspomnieć o pożarze na stadionie Valley Parade w Bradford z 11 maja 1985 r., który kosztował życie 56 osób, a 265 osób odniosło rany w wyniku poparzeń. Po tym wydarzeniu zakazano w Anglii budować trybun z drewna. Drugą tragedią, która odbyła się nieco dwa tygodnie po wydarzeniach w Bradford były zamieszki z 29 maja 1985 r. na stadio-

---

¹ <http://hillsborough.independent.gov.uk/browse/index.html> [dostęp: 25.01.2017].

nie Heysel w Brukseli podczas meczu finałowego Pucharu Europy między FC Liverpool a Juventusem, gdzie z powodu ataku angielskich kibiców na kibiców drużyny przeciwnej i zawalenia się jednej ze ścian pod naporem tłumu śmierć poniosło 39 osób, a 600 zostało rannych. Po wydarzeniach na Heysel angielskie kluby zostały wykluczone na 5 lat z udziału w europejskich rozgrywkach piłkarskich. Poskutkowało to spadkiem poziomu sportowego, mniejszym prestiżem ligi angielskiej oraz odwróceniem się telewizji i sponsorów od klubów i rozgrywek. Nie podjęto jednak praktycznie żadnych działań na rzecz ograniczenia zagrożeń bezpieczeństwa na stadionach, licząc poniekąd, że problem sam się rozwiąże na skutek surowych sankcji. Wiara ta okazała się jednak złudna, co potwierdza niejako tragedia Hillsborough z 1989 r.

Tragedia na stadionie Hillsborough stała się momentem przełomowym i impulsem do zmiany podejścia do bezpieczeństwa na stadionach. Margaret Thatcher powołała Komisję do zbadania tragedii, na czele której stanął sędzia Peter Taylor. Pełnił w ówczesnym czasie funkcję przewodniczącego sądu apelacyjnego Wielkiej Brytanii i Walii, drugiego najważniejszego sądu po Sądzie Najwyższym. Był już wtedy znany jako doświadczony i dobry sędzia, lecz prawdziwą sławę miała mu przynieść dopiero sprawa Hillsborough. Później, w latach 1992-1996 Taylor pełnił funkcję odpowiadającą roli ministra sprawiedliwości w Polsce, lecz musiał ustąpić z powodu złego i pogarszającego się stanu zdrowia. Zmarł 28.04.1997 w wieku 66 lat. Ciekawostką jest to, że Peter Taylor sam był kibicem piłkarskiego klubu Newcastle United. Oprócz Taylora w skład Komisji weszło też dwóch biegłych, którzy wspierali go w działaniu: Brian Johnson pełniący funkcję naczelnika policji w Lancashire oraz profesor Leonard Maunder z Uniwersytetu w Newcastle, zajmujący się naukowo inżynierią mechaniczną.

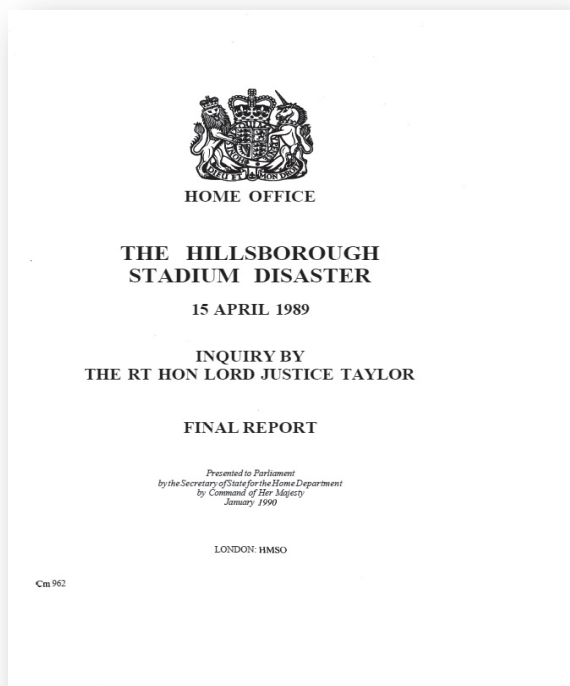
Przed Peterem Taylorem postawiono dwa zasadnicze zadania: zbadania i wyjaśnienia tragedii na Hillsborough oraz opracowania rozwiązań, które nie dopuszczą do ponownych tragedii tego rodzaju. O tym, jak ciężkie było to wyzwanie świadczy fakt, że Raport Taylora był dziewiątym z kolei dokumentem dotyczącym bezpieczeństwa imprez masowych na stadionach, a wcześniejsze miały tylko niewielkie, częściowe sukcesy. Ich autorzy wymieniali czynniki, o których pisał też Taylor w swoim Raporcie, lecz nie wzięto ich pod uwagę i nie wdrożono w życie nowych sposobów czy rekomendacji. Po tragediach, których dotyczyły, dochodziło do kolejnych niepożądanych wydarzeń o podobnych lub nawet większych rozmiarach. W pierwszym etapie prac skupiono się na samych wydarzeniach na Hillsborough, przebiegu tragedii i jej przyczynach. W okresie od 15 kwietnia do 29 czerwca 1989 r. przesłuchano 174 uczestników i świadków tragedii, pracowano też na podstawie wcześniejszych pisemnych zeznań i listów.

Raport Lorda Taylora² to w gruncie rzeczy dwa osobne raporty. Pierwszy, wstępny opublikowany 1 czerwca 1989 r. dotyczył przyczyn i przebiegu tragedii na stadionie Hillsborough. Wskazał on, że do tragedii doszło z powodu błędów organizacyjnych popełnionych przez policję i służby porządkowe, a nie przemocy, chuligaństwa czy pijaństwa kibiców, co sugerowały media³ i policja. Sam stadion od 10 lat nie posiadał ważnego certyfikatu

² Wstępna wersja Raportu Lorda Taylora: <http://www.southyorks.police.uk/sites/default/files/Taylor%20Interim%20Report.pdf> [dostęp: 25.01.2017].

³ <https://www.theguardian.com/media/2004/jul/07/pressandpublishing.football1> [dostęp: 25.01.2017].

Zdjęcie 1. Strona tytułowa Finalnej wersji Raportu Lorda Taylora

Źródło: <http://www.southyorks.police.uk/sites/default/files/hillsborough%20stadium%20disaster%20final%20report.pdf> [dostęp: 25.01.2017].

bezpieczeństwa, ale mimo to został wybrany jako miejsce rozgrywania półfinału Pucharu Anglii. Do tragedii doszło z powodu zbyt dużego tłoku. Kilkanaście minut przed rozpoczęciem meczu przed stadionem wciąż zauważalne były duże kolejki ludzi na skutek szczegółowych kontroli, którym poddawano kibiców udających się na feralny mecz. Chcąc rozładować tłum, przed obiektem otworzono dodatkowe bramy. Spowodowało to momentalne i gigantyczne tłumy na ciągach komunikacyjnych prowadzących na trybunę Leppings Lane i na samej trybunie. Liczba uczestników wchodzących na stadion nie była w jakikolwiek miarodajny sposób kontrolowana. Z powodu ścisku i braku powietrza ludzie zaczęli szukać wyjść ewakuacyjnych lub przeskakiwać przez płot. Policja nie dostrzegła w porę tego, co się dzieje. Dochodziło wręcz do sytuacji, że ludzi próbujących przeskoczyć przez płot wpychano do środka z powrotem. Dopiero po pewnym czasie podjęto akcję ratowniczą. Jako przyczyny tragedii należy wymienić zły układ komunikacyjny na stadionie, za małą liczbę dostępnych bram ewakuacyjnych, brak określonej pojemności trybun, brak monitoringu wizyjnego, złe reakcje służb policyjnych, za późno podjęte działania ratownicze. Wszystko to złożyło się na śmierć 96 osób i obrażenia ponad 700.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że mimo ustalenia przebiegu tragedii, dojsię do prawdy (tzn. uznanie prawdy przez państwo brytyjskie) zajęło rodzinom ofiar i organizacjom je wspierającym ponad 27 lat. Dopiero bowiem wyrok sądu z dnia 26 kwietnia 2016 r. potwierdził, że to nie kibice Liverpoolu byli winni tragedii, ale policja. W tym momencie mówimy dopiero o dojsię do prawdy, czego oczywiście nie należy mylić z dojsię do sprawiedliwości. Walkę o tę ostatnią rodzinę ofiar mogą rozpocząć dopiero i właśnie na podstawie wspomnianego wyroku sądu. Przewiduje się, że umożliwi on uruchomienie procesów karnych i odszkodowawczych na niespotykaną dotąd skalę w obszarze imprez masowych.

W latach dziewięćdziesiątych XX w., w wyniku oficjalnego śledztwa uznano jednak, że katastrofa Hillsborough była wypadkiem. Dopiero sprawy toczące się przez kilka ostatnich lat zmieniły tę sytuację i w ich wyniku wskazano (ale, na chwilę obecną, jeszcze nie skazano) winnych tragedii. Wstępny Raport zawierał także pierwsze, wstępne wnioski dotyczące ogólnego bezpieczeństwa na stadionach i rekomendacje o doraznym charakterze.

Drugim etapem prac ekipy Taylora, po wstępnym wyjaśnieniu przebiegu tragicznych wydarzeń z 15 kwietnia 1989 r., było zbadanie poziomu bezpieczeństwa i stanu infrastruktury stadionowej w Anglii oraz opracowanie rekomendacji i wniosków w tym zakresie. Odbyto szereg rozmów dotyczących problemów, obecnych praktyk i sugerowanych rozwiązań z przedstawicielami policji, władz lokalnych i państwowych, organizacjami sportowymi, kibiców, środowisk naukowych. Komisja pod przewodnictwem Petera Taylora dokonała wizyty na 31 stadionach sportowych (24 piłkarskich, pozostałe były stadionami rugby, tenisa i golfa). Dokonano również sprawdzenia, przez zespół ekspertów pod przewodnictwem profesora Maundera, wymagań technicznych, jakie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych stawiało organizatorom imprez sportowych. Zawarto również opinię co do wprowadzonych po tragedii na Hillsborough rozwiązań w ramach Football Spectators Act. Zakres prac był szeroki. Imponujące było również tempo prac, gdyż trwały one pół roku, co biorąc pod uwagę szeroki zakres wniosków i rekomendacji, jest godne podziwu.

Finalną, rozbudowaną wersję Raportu przedstawiono dnia 19 stycznia 1990 r.⁴ Był on niezwykle dogłębnym, rozbudowanym, obiektywnym studium i analizą tego, jak do tej pory wyglądała kwestia bezpieczeństwa na brytyjskich stadionach i co musi się zmienić, by je poprawić. Dokument miał też charakter niezwykle krytyczny wobec wielu grup, poczynając od policji, rządu, przez kibiców i kluby piłkarskie, aż po dziennikarzy. Jak wyraźnie zaznaczono, nie wyciągnięto wniosków z poprzednich tragedii. Zdaniem, które często słyszał Peter Taylor podczas swoich wizyt na innych stadionach było: „Hillsborough było straszne, ale tutaj, oczywiście by się to nie wydarzyło”. Jak jednak pokazały wizyty, było wprost przeciwnie, wiele stadionów było w jeszcze gorszym stanie niż obiekt w Sheffield.

Można powiedzieć, że rozwiązania proponowane przez zespół Taylora miały charakter nowatorski. Do tej pory nie myślano o kwestii bezpieczeństwa na stadionach Wielkiej Brytanii w podobny sposób. Równie nowatorski był sposób patrzenia na kibiców jako widzów meczu, a nie potencjalnych kryminalistów czy tylko ludzi, którzy mają dać zysk do kasy klubowej. Raport zawierał łącznie 78 rekomendacji.

⁴ <http://www.southyorks.police.uk/sites/default/files/hillsborough%20stadium%20disaster%20final%20report.pdf> [dostęp: 25.01.2017].

Jednym z głównych postulatów Raportu Taylora było usunięcie miejsc stojących na stadionach i pozostawienie tylko tych siedzących. Miało to dać konkretne miejsce i przestrzeń widzowi oglądającemu mecz. Do wielu tragedii doszło ze względu na tłok i ścisk. Numerowane miejsca siedzące miały pozwolić na kontrolowanie liczby kibiców na sektorze, a także ułatwić ich identyfikację. Razem z miejscami siedzącymi obowiązkowym elementem stadionów miało być również zadaszenie trybun. Raport wyznaczał czas na wprowadzenie tych i innych rozwiązań w zakresie infrastruktury stadionowej do 1994 r. dla klubów z pierwszej i drugiej ligi, a dla pozostałych klubów z trzeciej i czwartej do 1999 r.

Raport Taylora proponował alternatywną politykę wobec prowadzonej od lat siedemdziesiątych konfrontacyjnej polityki zwalczania chuligaństwa na stadionach, tworzącej na obiektach warunki panujące niczym w więzieniu. Zamiast policji obecnej na trybunach stadionów, proponowanym rozwiązaniem było zastąpienie jej funkcjonariuszy wyszkolonymi, profesjonalnymi stewardami, których zadaniem miało być gaszenie potencjalnych konfliktów w ich zarodku i niedopuszczenie do ich eskalacji.

Skrytykowano również stawiane płoty, będące pewnym symbolem radzenia sobie z chuliganami na stadionach do tej pory. Taylor krytykował je za tworzenie atmosfery miejsca niebezpiecznego i wrażenie przebywania w klatce, co negatywnie wpływało na zachowanie kibiców. Postulował usunięcie z nich ostrych zakończeń, a ich maksymalną wysokość chciał ograniczyć do 2,2 m. Alternatywą dla ogrodzeń miało być ustawienie ochroniarzy naprzeciwko widzów, by zapobiec ewentualnym wtargnięciom na murawę (kordony ludzkie). Z kolei w kwestii działań policji zaproponowano powołanie Krajowej Jednostki ds. Piłki Nożnej. Krytykowano również zasadę segregacji kibiców jako działanie na rzecz rozpoznania i kontrolowania chuligańskiego zachowania, lecz nie mające na celu jego eliminowania.

Rekomendacje obejmowały również zmiany prawne. Proponowano ustanowienie Rady Doradczej działającej przy władzach angielskiej ligi piłkarskiej. Jako słuszny oceniono pomysł list wyjazdowych, czyli spis kibiców, którzy jeżdżą na poszczególne mecze wyjazdowe swoich drużyn. Propozycją było również ujęcie takich czynności, jak rzucanie przedmiotami, okrzyki rasistowskie/obraźliwe, wtargnięcie na boisko jako wykroczeń w przepisach prawa powszechnie obowiązującego. Podkreślano możliwość oceniania takich występów na podstawie zapisu z monitoringu wizyjnego. Proponowano ograniczenia sprzedaży alkoholu co do jego mocy i do tylko określonych miejsc na stadionie. Podczas meczów proponowano rozwiązanie narzucające obecność jednego lekarza pierwszego kontaktu na 1 000 widzów obecnych na imprezie.

Raport Taylora jest kluczowym dokumentem w historii bezpieczeństwa imprez sportowych, nie tylko ze względu na rozmiar tragedii, jakiej dotyczył, ale także ze względu na nowatorskie wnioski czy rekomendacje. Istnieje wiele świetnych, dogłębnych dokumentów państwowych, których stosowanie w teorii miało spowodować wiele dobrego na angielskich stadionach, lecz nie działało się tak w praktyce ze względu na rozmaite powody, także ze względu na brak skutecznych organów nadzorczych i egzekwowania wymogów prawa powszechnego czy związkowego w zakresie organizacji imprez i bezpiecznej infrastruktury stadionowej. Sukcesem Raportu Taylora jest to, że wcielono dużą liczbę jego rekomendacji w życie, w znaczący sposób poprawiając stan angielskiej piłki nożnej.

W tym samym roku, kiedy opublikowano pierwszą wersję Raportu Taylora, powstała ustawa Football Spectators Act⁵, która stworzyła katalog wielu nowych wykroczeń na stadionach objętych karami, które też drastycznie wzrosły. Doszło też do masowego nakładania na chuliganów dożywotnich zakazów stadionowych, która to instytucja prawna została wprowadzona przez wspomnianą ustawę. W kolejnych latach prawo stawało się jeszcze bardziej restrykcyjne dla osób je łamiących na stadionach. Kluby zaczęły wdrażać rozwiązania proponowane już w pierwszej wersji Raportu z sierpnia 1989 r., co zostało zauważone w końcowej wersji Raportu. Znacznemu usprawnieniu uległy działania policji poprzez zmianę ich charakteru. Wprowadzono zalecenie dotyczące miejsc siedzących na stadionach, lecz ograniczono je tylko do dwóch najwyższych lig piłkarskich w Anglii.

Koszty wprowadzenia nowych rozwiązań spadły głównie na angielskie kluby, chociaż otrzymały częściową pomoc finansową od władz. Całe lata dziewięćdziesiąte XX w. to okres remontów lub budowania nowych stadionów. Szacuje się ich koszty łącznie na około 500 milionów funtów, co jest niewątpliwie kwotą olbrzymią. Kluby piłkarskie poniosły około 75% wydatków na ten cel. Tak duże inwestycje w infrastrukturę spowodowały, że kluby postanowiły zrekompensować opisywane wydatki sporymi podwyżkami cen biletów, chociaż Peter Taylor w swoim raporcie stanowczo sprzeciwiał się temu i rekomendował, aby ceny na miejsca siedzące były dostępne finansowo dla dotychczasowego kibica korzystającego z miejsca stojącego. Kluby świadomie jednak pominęły ten punkt Raportu Taylora podwyższając ceny biletów kilkunastokrotnie. Wystarczy przytoczyć, że w latach 80. XX w. na mecz można było wejść za 5 funtów, a dziesięć lat po wprowadzeniu zmian najtańsza wejściówka kosztowała 15 funtów, czyli trzy razy tyle. Jednym z rezultatów masowych podwyżek było wyparcie ze stadionów młodych mężczyzn z klasy robotniczej (z powodów finansowych), wskutek czego, a także poprzez likwidację miejsc stojących, zniknęła specyficzna atmosfera stadionowa (hałas, doping, oprawy itp.). Najbardziej zagorzali kibice przestali przez to przychodzić na stadiony, przenosząc się do pubów. Jednocześnie stadiony przestały być „fortecami więziennymi”.

Skutkiem tych przemian było pojawienie się rodzin z dziećmi, kobiet i starszych osób jako kibiców, grup, które do tej pory nie brały udziału w meczach. Wysokie ceny pojedynczych biletów wpłynęły też na znacznie lepszą sprzedawalność karnetów sezonowych, przez co kluby mogły zbudować lojalność nowych klientów. Warto zaznaczyć, że obecnie na zakup karnetu na mecze na stadionie najpopularniejszych klubów angielskich (Manchester United, Arsenal itp.) kibice nierzadko muszą czekać nieraz i kilka lat. Karnety, czy nawet konkretne miejsca na tych stadionach są nieraz przekazywane z pokolenia na pokolenie. Fakty te obrazują kulturę kibicowania w Anglii i przywiązanie kibiców do klubów.

Uporządkowanie problemu chuligaństwa stadionowego i poprawa bezpieczeństwa na stadionach wpłynęła na dosyć szybkie i mocne zainteresowanie rozgrywkami stacji telewizyjnych, które dostarczyły duży przyrwy pieniędzy z kontraktów telewizyjnych. Dzisiaj angielska Premier League to najlepiej zarabiająca piłkarska liga świata, z najwyższymi kontraktami sponsorskimi. Z pewnością na ten fakt wpłynęły działania podjęte przez kluby i rząd. Ważne jest aby pamiętać, że mimo iż rekomendacje Lorda Taylora zostały wdrożone i poprawiono bezpieczeństwo na stadionach, to sam problem chuligaństwa kibicowskiego

⁵ <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/37/contents> [dostęp: 25.01.2017].

nie zniknął całkowicie, jak za dotknięciem czarodziejskiej różdżki. Został on usunięty ze stadionów, lecz natura nie znosi próżni i wspomniany problem przeniósł się poza stadiony.

Podsumowując, Raport Lorda Taylora powstały w wyniku tragedii na stadionie Hillsborough jest niezwykle ważnym i przełomowym dokumentem w historii bezpieczeństwa imprez masowych, zarówno w Wielkiej Brytanii, jak i na świecie. Wskazał on nowe podejście i rozwiązania na rzecz bezpieczeństwa stadionowego, zmieniając stosowane ówczesnie praktyki, metody i środki. Raport doprowadził do poprawy stanu infrastruktury stadionowej, jak i częściowo przyczynił się do zniknięcia chuligaństwa ze stadionów Wielkiej Brytanii. Kiedyś mecze piłki nożnej były widowiskami o podwyższonym ryzyku na niedostosowanych pod względem infrastrukturalnym stadionach. Dzisiaj inne kraje i organizacje odpowiedzialne za przeprowadzanie imprez sportowych również wprowadziły wiele rozwiązań, jakie rekomendowała Komisja Taylora. Z biegiem czasu okazały się one skuteczne. Rekomendacje są aktualne i stosowane aż do dzisiaj, co świadczy o ich słuszności. Raport Taylora to także przykład dobrze poprowadzonego śledztwa i właściwej ewaluacji, która przyczyniła się do skuteczności polityki w zakresie bezpieczeństwa stadionowego w Wielkiej Brytanii. Sposób opracowania Raportu, sposób zmierzenia się z wielowątkowym tematem tragedii na stadionie Hillsborough i zagadnieniem bezpieczeństwa na angielskich stadionach w ogóle, jest wzorcowym, modelowym podejściem do tych skomplikowanych zagadnień, godnym naśladowania dla wszystkich osób działających w administracji państwowej czy futbolowej odpowiedzialnych za politykę wydajnej organizacji imprez i bezpiecznej infrastruktury stadionowej oraz rozwiązywania problemów z związanych z tymi zagadnieniami. Peter Taylor i ludzie zaangażowani w prace jego Komisji niewątpliwie przyczynili się do znacznego zwiększenia bezpieczeństwa podczas imprez masowych na stadionach, zarówno w Anglii, jak i w całej Europie. O wadze i skuteczności rozwiązań zaproponowanych w ramach Raportu Taylora świadczy fakt, że na stadionach piłkarskich w Wielkiej Brytanii do chwili obecnej nie doszło do tragedii podobnych rozmiarów, jak ta na stadionie Hillsborough.

Bibliografia

- Garbacik G., *W uścisku Żelaznej Damy. Jak Thatcher zmieniła oblicze brytyjskiego futbolu*, <http://www.pilkanozna.pl/index.php/Wydarzenia/Ligi-zagraniczne-Anglia/w-ucisku-elaznej-damy-jak-margaret-thatcher-zmienia-oblicze-brytyjskiego-futbolu.html>
- Antonowicz D., *Raport Taylora: Dokument okiem eksperta*, http://stadiony.net/aktualnosci/2011/04/raport_taylora_dokument_okiem_eksperta
- Nessel K., Wszendybył-Skulska E., *Bezpieczeństwo i organizatorzy imprez sportowych. Młodzi o sporcie 2014*, Katedra Zarządzania w Turystyce Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014.
- „Football Stadia After Taylor”, <http://www.furd.org/resources/fs2.pdf>
- Kaniewska A., *Szczęśliwe stadiony*, <http://www.institutobywatelski.pl/7246/komentarze/szczesliwe-stadiony>
- Rogowski Ł., Skrobaccki R., *Spoleczne zmagania ze sportem*, Wydawnictwo Książkowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 2011.
- Radzimirski M., *Żelazna Dama zakończyła noc*, <http://www.rp.pl/arttykul/998719-Zelazna-Dama-zakonczyyla-noc.html#ap-1>

- Ziegler M. *How Hillsborough changed English football forever*, <http://www.theaustralian.com.au/sport/the-times-sport/how-hillsborough-changed-english-football-forever/news-story/fe42b40cf7ca167bbed64280271e5353>
- Webber D., *Hillsborough inquest rights the wrongs, but now attitudes towards fans must change*, <https://theconversation.com/hillsborough-inquest-rights-the-wrongs-but-now-attitudes-towards-fans-must-change-58530>
- Edwards G., *Hillsborough and The Taylor Report*, <http://sportsjournalism.myblog.arts.ac.uk/2015/01/23/hillsborough-and-the-taylor-report/>

Źródła internetowe

- <http://www.southyorks.police.uk/sites/default/files/hillsborough%20stadium%20disaster%20final%20report.pdf>
- <http://hillsborough.independent.gov.uk/browse/index.html><http://www.southyorks.police.uk/sites/default/files/Taylor%20Interim%20Report.pdf>
- <https://www.theguardian.com/media/2004/jul/07/pressandpublishing.football1>
- <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/37/contents>